

سیری در قوانین حق مؤلف، استفاده منصفانه و دسترس پذیری از آغاز و تأثیر آن در استفاده از منابع الکترونیکی

تاج الملوک ارجمند^۱

* هر کس این حق را دارد که آزادانه در فرهنگ جامعه مشارکت کند، از هنرها بهره گیرد و در پیشرفت های علمی و مزایای آن سهیم باشد، و از منافع مادی و معنوی اثر هنری، ادبی یا علمی که خود آن را خلق کرده است بهره مند شود.

اصل ۱۲۷ اعلامیه جهانی حقوق بشر

مصوب سال ۱۹۴۸ مجمع عمومی سازمان ملل

چکیده: مقاله با بررسی سیر تکوین قوانین حق مؤلف از دوران باستان، امپراطوری روم و قرون وسطا آغاز می شود و با اشاره به "قانون آن" متذکر می شود که این قانون برای اولین بار حق مالکیت فکری را به رسمیت شناخته است. بررسی مسائل حقوقی این قانون در سطوح بین المللی، دسترس پذیری و اینکه چگونه این قانون به عنوان یک عامل، محدودیت دسترسی را تعیین می کند، برداشت هایی که از استفاده منصفانه در کشورهای مختلف می شود و بستگی این مفهوم با اهداف اقتصادی و فرهنگی کشورهای مختلف از دیگر مباحث مقاله است. مذاقه در وضعیت حق طبع و نشر در کشورهای اسلامی و اینکه این کشورها در چالشی جدی با مسئله حق طبع و نشر روبه رو هستند، پایان بخش مقاله است.

کلیدواژه ها: حق مؤلف، استفاده منصفانه، دسترس پذیری، منابع الکترونیکی، کشورهای اسلامی

مقدمه

چنانچه بخواهیم از جنبه تاریخی حق مؤلف را بررسی کنیم باید گفت حق مؤلف موضوعی نسبتاً تازه است و به سبب تغییرات فناوری رشد فراوان یافته است.

گرچه ابداع و ابتکاری غربی است اما در طی سال ها با تغییراتی، در بسیاری از نظام های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جهان وارد و پذیرفته شده است. حق مؤلف در

۱. عضو هیئت علمی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و دانشجوی دکتری کتابداری

دنیای کتابداری در سطح ملی و بین‌المللی دارای اهمیتی فوق‌العاده است، زیرا اجرای کمی و کیفی فعالیت‌ها و عملکردهای همه کتابخانه‌های جهان بر این قوانین و مقررات استوار است. به علاوه قوانین و مقررات حق

همان‌گونه که ساختار نظام قانونی به زندگی فرهنگی و اجتماعی نظم می‌بخشد، مقررات و قوانین حق مؤلف نیز می‌توانند حلقه ارتباطی دنیای افکار و اندیشه‌های انسان و جهان تجارت باشد.

مؤلف می‌تواند یکی از مهم‌ترین موارد حقوقی، در حوزه فرهنگی هر ملت باشد، زیرا مستقیم و یا غیرمستقیم در ارتباط با زندگی فرهنگی کشورهاست.

همان‌گونه که ساختار نظام قانونی به زندگی فرهنگی و اجتماعی نظم می‌بخشد، مقررات و قوانین حق مؤلف نیز می‌تواند حلقه ارتباطی دنیای افکار و اندیشه‌های انسان و جهان تجارت باشد. پیشرفت‌های انقلابی فناوری‌های جدید، روش‌های نوینی برای اشاعه اطلاعات به شکل رقمی در کسب دانش، تهیه برنامه‌های تفریحی یا برنامه‌های رایانه‌ای ارائه کرده و حق مؤلف را به سمتی سوق داده است که لزوم تجدید نظر و نقد و بررسی منابع مختلف در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی احساس می‌شود. در ۲ دهه گذشته در بسیاری از کشورها، نسبت به فعالیت‌ها و عملکرد قانونی حق مؤلف تمایل نشان داده شده است. این تمایل قسمتی به سبب تحولات سیاسی، و قسمتی هم به دلیل احساس

نیاز به کشف حقایق و واقعیات بوده است (۸، ۹۷۰). قوانین حق مؤلف سعی دارد به این پرسش پاسخ دهد که چگونه می‌توان میان علایق متفاوت و گاه متضاد نویسندگانی که اندیشه‌هایشان را بیان می‌کنند و ناشرانی که این اندیشه‌ها را اشاعه می‌دهند و منتشر می‌کند، و افرادی که از این اندیشه‌ها استفاده می‌کنند ارتباط برقرار کرد. نگارش مقاله با این فرضیه که هر قدر قدمت ریشه‌های حق مؤلف بیشتر محقق شود، دفاع از قوانین و مقررات امروزی آن بهتر انجام می‌شود، نگاشته شده است.

سیر تکوین قوانین حق مؤلف

در فرهنگ‌های باستانی، آثار فکری نه به شخص یا گروه خالق آثار که به کل جامعه تعلق داشت و نویسنده یا هنرمند، معمولاً به کسانی اطلاق می‌شد. که آگاهی

**قوانین حق مؤلف سعی دارد
به این پرسش پاسخ دهد که چگونه
می‌توان میان علایق متفاوت و گاه
متضاد نویسندگانی که اندیشه‌هایشان
را بیان می‌کنند و ناشرانی که
این اندیشه‌ها را اشاعه می‌دهند
و منتشر می‌کنند، و افرادی که از
این اندیشه‌ها استفاده می‌کنند
ارتباط برقرار کرد.**

جمعی اجتماع خویش را بیان می‌کردند. بعدها جوامع از این دیدگاه فاصله گرفتند. در یونان باستان که

تمدنی بود شهری و دارای تجارتی بسیار پیشرفته، به تدریج هنرمندان با ویژگی‌ها و سبک‌های منحصر به فرد ظهور یافتند که گاه ادعای مالکیت آثار خویش را داشتند. برخی از اصول اساسی قانون نوین مالکیت آثار فکری را می‌توان در قوانین تالمودیک^۲ یافت.

این تصور وجود دارد که در امپراطوری رم، نشر، صنعتی بوده است بسیار مهم، اساسی و سازمان‌دهی شده و شامل مواردی از قبیل قراردادهای مؤلف، ناشر، به رسمیت شناختن امتیاز مؤلف در نظارت بر انتشار اثر خویش و حفظ اصالت و تمامیت اثر و نیز حقوق مادی خریدار دست‌نوشته اصلی اثر بر استفاده مجدد از آن، بوده است. سرقت ادبی از نظر رومیان عملی بود غیر اخلاقی، امانه غیر قانونی.

۱۵ سال بعد از انتشار این کتاب "قانون آن"^۳ اولین قانون حق مؤلف به معنای نوین آن، در سال ۱۷۱۰ در انگلستان به تصویب رسید. به موجب مفاد "قانون آن" انحصار چاپچیان و کتابفروشان بر صنعت کتاب انگلیس تا حد زیادی پابرجا شد. محتوای این قانون اعمال نفوذهای شدید و مؤثر چاپچیان و فروشنندگان کتاب را در مجلس نشان می‌دهد که سعی داشتند تا قانون را منطبق بر خواست‌های تجاری خود شکل دهند (۳: ۵-۶). این اولین باری بود که در چاپ آثار از حقوق پدیدآورنده

در قرون وسطا وقتی که کلیساها مسئولیت اصلی تولید و تکثیر آثار فکری غربی به شکل دست‌نوشته را برعهده گرفتند، تعداد کمی از این آثار نام مؤلف را بر

برعهده گرفتند، تعداد کمی از این آثار نام مؤلف را بر

مفهوم جدید حقوق معنوی

که حق مؤلف آینه‌دار آن است

ریشه در فناوری چاپ دارد، و به

تعبیری حق مؤلف را به عنوان

فرزند انقلاب گوتنبرگه می‌دانند

"قانون آن" اولین قانون

حق مؤلف به معنای نوین آن

در سال ۱۷۱۰ در انگلستان به

تصویب رسید. به موجب مفاد

"قانون آن" انحصار چاپچیان و

کتابفروشان بر صنعت کتاب

انگلیس تا حد زیادی پابرجا شد.

دفاع می‌شد. این حق برای مدت ۱۴ سال به پدیدآورنده داده می‌شد و چنانچه مؤلف پس از انقضای این مدت هنوز در قید حیات بود، این حق ۱۴ سال دیگر تمدید می‌شد و آثار در دست چاپ نیز مدت ۲۱ سال تحت

خود داشتند. معمولاً یک اثر حاصل کار یک نفر نبود و توسط جمعی مذهبی و روحانی که از سوی کلیسا معرفی می‌شدند، ارائه می‌شد. در نتیجه، حق واگذاری نوشته به شخصی دیگر، حقی فردی نبود، بلکه امتیازی بود که

2. Talmudic
3. Two treatises on civil Gorenment
4. John Lock
5. The statute of Anne

روند رشد و تکوین قوانین حق مؤلف در کشورهای مختلف، مسیرهای متفاوتی را طی کرده است. در اواسط سده ۱۸ میلیم شد که باید حق مؤلف، به مدت زمانی مشخص محدود شود و نه تنها آثار ادبی، بلکه آثار هنری، نمایشی و موسیقی نیز مورد حمایت قرار گیرد.

این واقعیت که حق مؤلف یک مشکل ملی صرف نیست منجر به پیمان برن در سال ۱۸۸۶ شد و از آن زمان تاکنون به منظور افزایش دامنه حمایت، مورد تجدید نظرهای زیادی قرار گرفته است. آخرین تجدید نظر آن در سال ۱۹۷۱ در پاریس انجام گرفت. در آن زمان این پیمان ۱۰۵ کشور عضو داشت و برای کمک به ایجاد یکدستی در قوانین و همچنین تأمین حقوق مؤلفان در تمام کشورهای عضو منعقد گردید. این پیمان به ایجاد مفهوم متقابل در مسائل حق مؤلف و ایده رعایت قوانین حق مؤلف بدون نیاز به ثبت، کمک کرد و توجه عرصه بین‌المللی را به آن معطوف نمود.

پیمان برن به حمایت همه جانبه دولت‌ها و بسیاری از کشورهای پیشرفته و در حال رشد که هنوز به آن نپیوسته‌اند، نیاز دارد.

در سال ۱۹۵۲ توافق‌نامه جهانی حق مؤلف در همایش یونسکو در ژنو به امضا رسید. اهمیت این معاهده در نظر گرفتن نیاز کشورهای در حال رشد برای دسترسی به اطلاعات است. در این معاهده که توسط یونسکو برای کشورهای در حال رشد تهیه شده است کتابداران نقش مهمی در دسترس پذیر کردن اطلاعات به عهده دارند. هدف نهایی از انعقاد این پیمان کاهش سخت‌گیری‌های معاهده برن برای کشورهای در حال رشد است و اجازه ترجمه و تکثیر را برای مقاصد آموزشی ممکن می‌سازد. تمام پیمان‌های حق مؤلف به جز معاهده جهانی حق

حمایت قرار می‌گرفت. این قانون حق مالکیت فکری را به رسمیت شناخت و جلوی سرقت‌های ادبی را گرفت. در این قانون از حقوق معنوی پدید آورنده ذکر می‌شود. میان نیامده بود. حقوق معنوی عبارت است از حقوق پدید آورنده برای حمایت از امانت داری از اثر در مقابل هر نوع تحریف آن و این که پدید آورنده را به عنوان صاحب اثر بشناسیم (۱۱: ۵۳-۵۴). در بررسی "قانون آن" و یا قوانین بعدی حق مؤلف بسیار اهمیت دارد که همان‌گونه که آتیل دو سولا^۶ بیان می‌کند به خاطر داشته باشیم که مفهوم جدید حقوق معنوی که حق مؤلف آینه دار آن است ریشه در فناوری چاپ دارد و به تعبیری حق مؤلف را به عنوان فرزند انقلاب گوئی می‌داند. ماشین چاپ گلوگاهی بود که در آن نسخه‌های کتاب مورد بازبینی و نظارت قرار می‌گرفتند. با گذر از قلم نویسنده تادست خواننده. مرکز انتشاراتی مکانی منطقی برای اعمال کنترل هابود. این کنترل برای سانسور مطالب کفرآمیز و مخرب و یا باهدف حفاظت از حقوق معنوی مؤلف انجام می‌گرفت. در مورد تکثیر کتاب‌ها که مرکز کنترل کننده‌ای چون ماشین چاپ وجود نداشت، حق مؤلف اعمال نمی‌شد (۷:۳).

پس از انقلاب فرانسه ۲ فرمان در این زمینه صادر شد: یکی شناخت حق العمل امور عمومی بود که در سال ۱۷۹۱ مطرح شد و دیگری حق تکثیر و روبرداری از اثر بود که در سال ۱۹۷۳ صادر شد.

بدین ترتیب بنیاد و پایه ایدئولوژیکی و تفکر پشتیبان قوانین و مقررات، دارای جهات مختلف شد. قانونگذاران دریافته‌اند که خالق و پدید آورنده یک اثر بایستی از ثمره کارش استفاده مناسب ببرد. مقررات حق مؤلف باید در جهت رشد دانش و خلاقیت باشد و در عین حال به ناشر امکان حمایت از سرمایه گذاری برای نشر آثار را بدهد.

6. Ethiel de sola
7. WIPO

مؤلف، به وسیله سازمان ملل در سازمانی به نام سازمان جهانی حمایت از مالکیت‌های فکری^۷ نظارت می‌شوند. یونسکو و سازمان حمایت از مالکیت فکری با برنامه‌های آموزش قوانین حق مؤلف برای کشورهای در حال رشد، آنها را در تدوین این قوانین یاری می‌دهند (۷: ۳۰-۳۱).

بررسی تعاریف و مسائل حقوقی حق مؤلف
بانگرشی واقع‌بینانه و روشن می‌توان حق مؤلف را بدین گونه تعریف کرد: مجموعه‌ای از قوانین و مقررات

تجام پیمان‌های حق مؤلف
به جز معاهده جهانی حق مؤلف،
به وسیله سازمان ملل در سازمانی
به نام سازمان جهانی حمایت
از مالکیت‌های فکری نظارت
می‌شوند. یونسکو و سازمان
حمایت از مالکیت فکری با
برنامه‌های آموزش قوانین
حق مؤلف برای کشورهای در
حال رشد، آنها را در تدوین
این قوانین یاری می‌دهند

که در یک کشور، دامنه و شمول حقوق یک اثر یا نحوه عملکرد یک فعالیت را تعیین می‌کند و به تعبیری گسترده‌تر، مقررات و قوانین حق مؤلف، مشخص می‌کند چه افرادی دارای چه نوع حقوقی هستند و در یک دوره زمانی تا چه

مدتی از این حقوق برخوردارند. حدود و ثغور این حقوق چیست و مقررات مربوط به اجرا و انتقال این حقوق کدامند؟

تعریفی دیگر حق مؤلف را این گونه توصیف می‌کند: حق ویژه‌ای که پدید آورنده برای کنترل و جلوگیری از سوء استفاده از اثر خود داراست و با دریافت حق التألیف، اثر خود را به ناشر برای نشر و اگذار می‌کند، که این نقطه شروع بهره‌گیری از حق مؤلف است. حق مؤلف نه تنها شامل حقوق پدید آورنده اصلی اثر است، بلکه حق مالکیت وارثان اثر را نیز مشخص می‌کند. حتی در بعضی نظام‌ها آنچه که حقوق نزدیکان نامیده می‌شود را نیز شامل می‌شود. در حوزه قانونی حق مؤلف، بسیاری از اصطلاحات و یا شرح و تفسیرها معانی مختلفی دارند که با معانی زبان معمولی متفاوت است. برای مثال اصطلاح "اثر" به عنوان چیزی که باید از آن پشتیبانی شود و "پدید آورنده" به عنوان ذی نفع این پشتیبانی و ناشر به عنوان استفاده‌کننده از این اثر حمایت شده تلقی می‌شوند.

"آثار" عبارتند از خلاقیت‌های فکری و عقلانی در زمینه‌های مختلف ادبیات، هنر، موسیقی و علوم. یک "اثر" زمانی واجد شرایط پشتیبانی و حمایت است که پدیده‌ای بدیع و خلاق باشد میزان خلاقیت و نوآوری اثر و همچنین میزان حمایتی که باید از آن بشود را مراجع ذی صلاح و صاحب نظران تعیین می‌کنند.

زمانی که از خود می‌پرسیم از چه نوع آثاری باید حمایت شود به موارد متناقضی برمی‌خوریم و می‌بینیم که آثار نه تنها کتاب‌ها و نوشته‌ها را دربر می‌گیرد، بلکه شامل برنامه‌های رایانه‌ای هم می‌شود. (۹: ۹۹۰-۹۹۲).

این پرسش بسیار مهم در راستای رشد و پیشرفت حق مؤلف همیشه مطرح بوده است که با شیوه‌های جدید بهره‌برداری از اثرها چگونه باید برخورد شود؟ برای مثال با تولید نوارهای صوتی، تصاویر و فیلم‌های

داشته باشند تا بتوانند به بازنگری قراردادها با توجه به چارچوب‌ها و تعهدات ملی، در قوانین و مقررات حق مؤلف تعدیل‌های لازم را به عمل آورند. آهنگ روند پیشرفت بین‌المللی حق مؤلف کند است و قوانین و مقررات کشورها نیز برای پاسخ به پرسش‌های این موضوع متفاوت است.

زمانی که این موضوع مورد بحث قرار می‌گیرد، مهم است که میان پدیدآورنده اثر و دارنده حق آن تمیز داده شود، و یا میان یک اثر و نسخه‌های آن نیز تفاوت قائل شویم. هم چنین باید به یاد داشته باشیم آنچه حمایت می‌شود، بیان یک فکر و اندیشه است نه خود فکر و اندیشه. مجاز نیست که طرح مقدماتی داستان رمنوژولیت یا دستورالعمل آموزش طرز کار ضبط صوت‌های خواننده لوح‌های فشرده را از طریق صیانت و حمایت حق مؤلف به انحصار در آورد، اما نمایش منحصر به فرد آن داستان و یا کتاب مبانی آموزش ویژه مورد مذکور می‌تواند مورد حمایت قرار گیرد.

می‌دانیم که خود اثر مجرد و غیرمادی است و بهره‌برداری از آن می‌تواند به شکل‌های متعددی صورت گیرد. بنابراین برای هر اثری که ارائه می‌شود می‌تواند حقوق متعددی مطرح شود، مانند حق تکثیر (نسخه‌برداری)، حق ترجمه اثر، حق اجاره دادن اثر، افزودن به اثر، حق اجرای اثر، جرح و تعدیل و یا اقتباس از اثر.

در وهله اول، حق مؤلف به پدیدآورنده اثر، این حق انحصاری را اعطای می‌کند که می‌تواند بهره‌برداری از اثر، یا تکثیر و نسخه‌برداری از آن را انجام دهد و به هر شکل که صلاح بداند دستیابی به آن را برای عموم فراهم سازد. در بسیاری از کشورها حمایت از یک اثر متکی بر موجودیت آن به صورت کتاب تنظیم شده نیست و در بسیاری موارد، یک اثر از زمانی که خلق می‌شود و به وجود می‌آید حمایت می‌شود. بعضی کشورها نیازمند

سینمایی، برنامه‌های رایانه‌ای و پایگاه‌های اطلاعاتی و جز آن چه باید کرد؟

همانگ با استمرار فناوری برای عرضه انواع جدید آثار و شکل‌های نوین بهره‌برداری از آنها، بحث و گفت‌وگو درباره این مورد همچنان نکته اصلی بررسی‌هاست که آیا به تولیدات فوق نیز باید نام اثر را اطلاق کرد، یا به شیوه‌ای دیگر به آنها نگریست؟

بسیاری از قانون‌گذاران ملی زمانی که می‌خواهند در این زمینه قانون و مقرراتی وضع کنند، مجبورند موارد مورد بحث اجلاس‌های بین‌المللی را مدنظر قرار دهند، زیرا مسئله حق مؤلف یک موضوع بین‌المللی است و بسیاری از کشورها جزو یک یا چند پیمان بین‌المللی در این زمینه هستند. این قراردادها چارچوب مشخصی را ارائه می‌دهند که قانون‌گذار باید در آن چارچوب عمل کند. بدین دلیل، کسانی که به پیشرفت روند حق مؤلف

بحث حق مؤلف، مبحثی

است که بر نحوه استفاده و برقراری تعادل میان گروه‌های درگیر این مسئله متمرکز است. گروه‌های درگیر شامل مؤلفان، مصنفان، تولیدکنندگان (اطلاعات)، اقصاء مختلف استفاده‌کننده و به طور کلی تمام جامعه می‌شود.

علاقه‌مندند، نه تنها باید با مسائل ملی خود آشنا باشند، بلکه باید با مباحث و جنبه‌های بین‌المللی هم‌آشنایی

وضع فیزیکی تجهیزات کتابخانه، دسترسی به فهرست‌ها یا پایانه‌های عمومی و جز آن (۶: ۱۸۷-۱۸۹).

هنگام در نظر گرفتن عوامل دسترس‌پذیری باید میان عوامل عملی و صوری تمایز قائل شد. عوامل عملی تماماً جزئی و مشتمل بر شرایط جاری است که هنگام جست‌وجوی اطلاعات هزینه‌هایی در بردارند. مانند مسافتی که پیموده می‌شود و زمانی که صرف می‌شود. چنین عواملی در عمل بسیار مهم است، هر چند همیشه با صرف پول بیشتر می‌توان بر آنها چیره شد، اما بر عوامل صوری با صرف پول بیشتر نمی‌توان چیره شد. یک مثال ساده ساعات کار کتابخانه است که اگر کتابخانه بسته باشد، نمی‌توانید از منابع استفاده کنید. بنابراین عوامل صوری برای کاربران حیاتی هستند. آنها محدودیت دسترس‌پذیری را تعیین می‌کنند.

یک عامل کم‌اهمیت‌تر محدودیت‌های حقوقی برای دسترسی به اطلاعات است. چنین محدودیت‌های حقوقی متعدد است. برای مثال محرمانه بودن مدارکی که توسط ادارات دولتی نگهداری می‌شود. برای کتابخانه‌ها چنین محدودیت‌هایی شاید کمتر محسوس باشد، اما یک عامل صوری عمده باقی می‌ماند و آن قانون حق مؤلف است. قانون حق مؤلف به دارنده این حق، اجازه انحصاری برای بهره‌مندی از قوانین معین را با توجه به مواد و مطالب دارای حق مؤلف اعطا می‌کند. یکی از این قوانین نسخه برداری است. رقمی‌سازی مستلزم نسخه برداری ماشینی خوان است، یک کتابخانه نمی‌تواند موارد و مطالب دارای حق مؤلف را به شکل رقمی تغییر دهد، مگر با توافق، یا جواز قانونی اجباری که اجازه دارنده حق مؤلف را نیاز ندارد، و یا از طریق توافق با دارندگان حق مؤلف برای تعمیم توافق آنها نسبت به تغییر شکل مواد و مطالب.

به کتابخانه‌ها طبق قانون برای ۲ کار مجوز داده

مقرراتی هستند که به عنوان پیش‌نیاز برای حمایت از اثر باید اجرا شود و بعضی دیگر، نیازمند ثبت اثر هستند تا بتوانند از حقوق دارنده اثر حمایت کنند. بحث حق مؤلف، مبحثی است که بر نحوه استفاده و برقراری تعادل میان گروه‌های درگیر این مسئله متمرکز است. گروه‌های درگیر شامل مؤلفان، مصنفان، تولیدکنندگان (اطلاعات)، اقشار مختلف استفاده‌کننده و به طور کلی تمام جامعه می‌شود (۱۰: ج، ص ۱۵۲۲-۱۵۸).

دسترس‌پذیری و حق مؤلف

در ارتباط با استفاده‌کننده، ویژگی نهایی کتابخانه‌ها دسترس‌پذیر بودن مجموعه آنهاست. دسترس‌پذیری اصطلاحی فنی است که به هنگام گفت‌وگو درباره نظام‌های اطلاع‌رسانی به کار می‌رود. علوم کتابداری به طور کلی تأثیر بسیاری در درک بهتر ما از نظام‌های اطلاع‌رسانی داشته است، هم در نظریه و هم در عمل از طریق مطالعات موردی. کتابخانه‌ها بیش از همه نظام‌های اطلاع‌رسانی در بحث دسترس‌پذیری مورد بررسی قرار می‌گیرند و از زاویه تأمین‌کنندگان اطلاعات ارزیابی می‌شوند. کتابخانه‌ها اغلب و به حق، به عنوان بخشی از راه‌برد دسترس‌پذیر ساختن دانش به معنی گسترده برای عامه مردم و کاهش شکاف میان آنهاست که توانایی خرید کتاب و ایجاد مجموعه‌های شخصی را دارند و آنهاست که چنین خوش‌شانسی را ندارند، بررسی می‌شوند. آنها صرف نظر از نیازهای امروزی، مسئول نگهداری از آرشیو کتاب‌ها و سایر اسناد، با درک دسترس‌پذیر ساختن مواد و مطالب برای کاربران نهایی با هزینه‌های کم هستند. باید به این نکته توجه شود که عوامل بسیاری در کاهش دسترس‌پذیری در کتابخانه مؤثرند، از جمله متوسط فاصله تا خروجی کتابخانه، ساعات کار کتابخانه،

می شود که بدون اجازه دارنده حق مؤلف نسخه برداری کنند: (۱) برای حفظ نسخه اصلی در جایی که خطر آسیب

**رقمی سازی مستلزم نسخه برداری
ماشین خولن است یک کتابخانه
نمی تواند مولد و مطالب دارای
حق مؤلف را به شکل رقمی
تغییر دهد، مگر با توافق، یا
جواز قانونی اجباری که اجازه
دارنده حق مؤلف را نیاز ندارد،
و یا از طریق توافق با دارندگان
حق مؤلف برای تعمیم توافق
آنها نسبت به تغییر شکل مواد
و مطالب.**

هست؛ (۲) در صورتی که شرایط ارائه نسخه ای را به جای نسخه اصلی به کاربرنهای ایجاب کند. استثناهایی قبل از پیدایش فناوری اطلاعات وجود داشته است که تعمیم آنها به محیط رقمی نسبتاً مشکل است، گرچه تجربه های جالبی در همکاری کتابخانه ها با صاحبان یا سازمان های مربوطه در بسیاری کشورها مشاهده می شود. در اینجا لازم است یادآور شود که ماده (۲) توافق نامه برن^۸، قوانین ملی را از دادن اجازه نسخه برداری در زمانی که این امر ممکن است به بهره برداری متعارف از اثر زیان برساند، منع می کند (۱۹۹-۲۰۲).

اطلاع رسانی رایانه ای می تواند به امر بهره برداری اقتصادی مواد و مطالب دارای حق مؤلف زیان برساند. بنابراین می توان گفت که آن، روی دیگر سکه است. کتابخانه های بالقوه پایگاه های داده های با پوشش وسیع هستند، که اگر دسترسی آزاد به چنین نظام هایی تضعیف شود، ناشران از بازار بهره می برند و بدیهی است که بر انتظارات اقتصادی مؤلفان اصلی نیز اثر می گذارد. در اینجا حق مؤلف به عنوان تضاد میان آرمان دسترس پذیری و نظارت مؤلف بر آثاری که خلق کرده است تصور می شود. سازمان کتابخانه گرچه برای یافتن راه حلی به منظور تحقق امکانات دسترس پذیر ساختن مجموعه تلاش می کند، نهایتاً هدف اصلی، مدنظر قرار دادن قانون حق مؤلف است.

نظر آن است که ماهیت فناوری اطلاعات به تنهایی دلیلی بر این پیامد است. وقتی که کتاب های دست نوشته بر روی پارشمن بودند، تعداد آنها بسیار کم بود. بر آورد شده است که وقتی گوتنبرگ برای اولین بار کتاب مقدس را قبل از سال ۱۴۵۰ چاپ کرده ۳۰،۰۰۰ جلد کتاب در اروپا موجود بود. در این شرایط، نظارت بر اساس قانون مالکیت اعمال می شد. یک کتاب شیئی قیمتی بود و بهره برداری از آن از طریق نظارت عینی حاکم بر این شیئی انجام می گرفت. بعد از گذشت نیم قرن تعداد کتاب ها به ۱۵ میلیون جلد افزایش یافت و تنها در ونیز ۳۰۰ چاپخانه فعال بودند. در این شرایط راه برد پیشین زوال یافت و در طی سال ها، نظامی که امروزه به عنوان حق مؤلف می شناسیم گسترش داده شد.

با ظهور فناوری اطلاعات، ارقامی که بر روی یک رسانه ماشین خوان ذخیره می شود، می تواند از طریق نظام ارتباطات دوربرد انتقال داده شود و بر روی یک

سبزی در قوانین حق مؤلف، استفاده منصفانه و دسترس پذیری از آغاز...

8. Bern convention

رسانه محلی دوباره ذخیره شود، نمایش داده و یا چاپ شود. قطعاً راه بردهای مبنی بر نظارت بر اشیای مادی در این محیط با شکست مواجه می شوند. این بر شکست

استثنائاتی را برای نسخه برداری قائل شوند. برای مثال در انگلستان قانون "رفتار منصفانه"^۹ و حقوق انحصاری ویژه‌ای وجود دارد که به کتابداران اجازه نسخه برداری

**باید برای تجارت با علائم،
راه‌بردهای جدیدی برای مدیریت
حقوق گسترش یابد. اکنون این
نظام تهیه شده و بانام نظام‌های
مدیریت حق مؤلف الکترونیکی
شناخته می‌شود.**

در مورد حق تولید مجدد،
جوامع اروپایی و اعضای آن
پیشنهاد می‌کنند که: ذخیره
دائم یا موقت لثری در هر رسانه
الکترونیکی هادامی که تحت
حمایت است، تولید مجدد محسوب
می‌شود. این امر شامل انتقال
آثار به حافظه رایانه و خارج
کردن آثار از رایانه نیز می‌شود.
این امر نشان می‌دهد که
کتابخانه‌ها نه تنها برای ذخیره
آثار الکترونیکی، بلکه برای
ارسال مقالات از طریق دورنگار
هم باید اجازه داشته باشند.

حق مؤلف دلالت ندارد. مبنای نظام پابرجاست و باید برای تجارت با علائم، راه‌بردهای جدیدی برای مدیریت حقوق گسترش یابد. اکنون این نظام تهیه شده است و با نام نظام مدیریت حق مؤلف الکترونیکی^۹ شناخته می‌شود. چنین نظام‌هایی برای مدیریت حقوق تنها راه حل نیستند، علاوه بر آن باید راه حل‌ها و خط مشی‌های جدیدی یافت. توافق درباره چگونگی ایجاد موازنه میان هدف‌های گوناگون، برای استفاده از فناوری جدید به منظور دسترس پذیر ساختن مواد و مطالب، در حالی که امکان پشتیبانی از مؤلفان و دیگر پدیدآورندگان برای برخورداری از پاداشی عادلانه وجود داشته باشد، ضروری به نظر می‌رسد (۵): ۲۶۶-۲۶۹.

حق مؤلف و استفاده منصفانه

بر اساس پیمان برن، کشورهای عضو می‌توانند در مواردی خاص مثلاً برای اهداف آموزشی یا استفاده شخصی، مادامی که به ضرر دارنده حق مؤلف نیست،

می‌دهد. این کار در ایالات متحده امریکا^{۱۰} استفاده منصفانه^{۱۰} نامیده می‌شود. برخی از کشورها نیز نسبت به

9. Electronic Copyright management system
10. Fair dealing

نوشته‌های هنری و موسیقی وجود نداشت. محور این قرارداد حمایت از هنرمندان است و کشورهای امضاکننده ملزم هستند با هنرمندان کشورهای دیگر همان گونه

کاربر گشاده دست تر هستند. جملگی اینها بستگی به اهداف اقتصادی یا فرهنگی هر کشور دارد. پیمان برن اخیراً مورد بازنگری قرار گرفته و دامنه حمایتی آن افزایش یافته است (قابل ذکر است که سازمان جهانی مالکیت معنوی قراردادهای مهم حق مؤلف را مدیریت می‌کند) از جمله آن موارد می‌توان به قوانین تولید مجدد، حق برقراری ارتباط با خواننده و تدابیر حفاظت فنی اشاره کرد. در مورد حق تولید مجدد، جوامع اروپایی و اعضای آن پیشنهاد می‌کنند که ذخیره دائم یا موقت اثری در هر رسانه الکترونیکی مادامی که تحت حمایت است، تولید مجدد محسوب می‌شود. این امر شامل انتقال آثار به حافظه رایانه و خارج کردن آثار رایانه نیز می‌شود. این امر نشان می‌دهد که کتابخانه‌ها نه تنها برای ذخیره آثار الکترونیکی، بلکه برای ارسال مقالات از طریق دورنگار هم باید اجازه داشته باشند (۴).

اولین قوانین در مورد

حفاظت از حقوق هنرمندان در

سال ۱۸۸۶ در پیمان برن

منعکس شد. این قرارداد به

آن دلیل تدوین شد که تا آن

زمان هیچ گونه چارچوبی برای

حفاظت از آثار و نوشته‌های

هنری و موسیقی وجود نداشت.

مدتهاست که بیشتر کشورهای برده‌اند برای حفظ توازن در جامعه، حمایت از هنر و ادبیات ضروری است. از یک سو حفظ حقوق هنرمندان به دلیل کسب معاش اهمیت دارد و از سوی دیگر این حفاظت نباید تابدان حد پیش رود که دریافت اطلاعات را با دشواری روبه‌رو سازد. با وجود آنکه ضربات طبل و دود آتش تحت حفاظت نبوده‌اند، ولی دیوارنگاره‌های کلیساهای قدیمی که حدود سال‌های ۱۱۰۰-۱۲۰۰ میلادی تهیه شده‌اند، به طریقی تحت حفاظت بوده‌اند. شاید قبل از آن نقاشان نمادها تحت حفاظت بوده‌اند، چرا که حتی اگر آنان چندین دانشجو نیز داشتند، این دانشجویان مجاز نبوده‌اند تا هنگامی که سبک خاصشان مورد تائید استاد قرار گیرد، خود نقاشان غارها باشند. اولین قوانین در مورد حفاظت از حقوق هنرمندان در سال ۱۸۸۶ در پیمان برن منعکس شد. این قرارداد به آن دلیل تدوین شد که تا آن زمان هیچ گونه چارچوبی برای حفاظت از آثار و

رفتار کنند که با هنرمندان کشور خود رفتار می‌کنند. در این قرارداد هیچ گونه الزامی برای ثبت اثر وجود ندارد، بلکه اثر هنری به‌طور خودکار تحت حمایت قرار می‌گیرد. این قرارداد را ۱۱۱ کشور امضا کرده‌اند (۱: ۷۶-۷۷).

هروری بر وضعیت حق طبع و نشر در کشورهای اسلامی

اکثر کشورهای جهان اسلام از نظر توسعه در تقسیم‌بندی کشورهای جهان سوم جای می‌گیرند. از این نظر باید دید آیا حق طبع و نشر در کشورهای جهان سوم در جهت توسعه و حفظ منافع آنهاست و یا اصولاً وسیله‌ای است برای حمایت از حقوق مؤلفان غربی.

بگیریم تعداد کشورهای اسلامی بسیار کمتر خواهد شد. از مجموع این ۴۸ کشور، کشورهای الجزیره، چاد، جیبوتی، اریتره، اتیوپی، مالی، نیجر، نیجریه، بورکینافاسو،

در کشورهای جهان سوم،

فناوری‌های نوین، نوعی

چالش خاص تلقی می‌شود،

زیرا این فناوری‌ها از غرب

نشأت می‌گیرد و استفاده از

آنها در بیشتر اوقات مستلزم

برخورداری از کارکنان ماهر

و زیرساخت‌های اطلاعاتی

پیشرفته است.

کموروس، مصر، گامبیا، گینه، لیبی، موریتانی، مراکش، سنگال در آفریقا و ۱۹ کشور در قاره آسیا مستقرند که شامل: افغانستان، بنگلادش، برونئی، اندونزی، ایران، عراق، مالزی، پاکستان، یمن، امارات متحده، اردن، کویت، لبنان، عربستان سعودی، سوریه، بحرین، عمان و قطر می‌شوند. ۸ کشور آلبانی، بوسنی و هرزگوین، ترکیه، جمهوری‌های استقلال یافته شوروی سابق چون قزاقستان، آذربایجان، قرقیزستان، تاجیکستان و ازبکستان در اروپا قرار دارند. اگرچه عملاً می‌توان جمهوری‌های استقلال یافته شوروی سابق را از جمله کشورهای آسیای میانه به شمار آورد.

در کشورهای جهان سوم، فناوری‌های نوین، نوعی چالش خاص تلقی می‌شود، زیرا این فناوری‌ها از غرب نشأت می‌گیرد و استفاده از آنها در اغلب اوقات مستلزم برخورداری از کارکنان ماهر و زیرساخت‌های اطلاعاتی پیشرفته است. با این وجود، این دوره از نظر تغییر و تحولات فناورانه در زمینه نشر، دوره‌ای کاملاً بی‌سابقه است و تحولات مربوط به قانون حق طبع و نشر آثار بین‌المللی را دارند.

دانش، کالایی بین‌المللی است که حد و مرزی نمی‌شناسد و قانون حق طبع و نشر ابرازی است که جریان بین‌المللی این کالا را تنظیم می‌کند. واردات و صادرات کتاب، بخشی بسیار مهم از نشر جهانی به شمار می‌آید. به عنوان مثال، انگلستان بخش عمده‌ای از کتاب‌های تولیدی خود را صادر می‌کند. ناشران امریکایی، علاوه بر صدور برخی از کتاب‌ها، در زمینه فروش امتیاز آثار خود به ناشران خارجی نیز بسیار فعالند. کشورهای جهان سوم، بخش اعظم کتاب‌های مورد نیاز خود که گاه کتاب‌های درسی را نیز شامل می‌شود، از کشورهای خارجی وارد می‌کنند. جامعه ناشران غربی، در خصوص حق طبع و نشر، سیاست‌های سخت و انعطاف‌ناپذیری اتخاذ کرده و حتی با تعدیل جزئی قوانین مخالفت نموده‌اند. در خصوص کتاب‌های درسی، آثار علمی و نوشته‌های خلاق، فراهم آوردن امکان دسترسی آسان تر جهان سوم به آثار و حق ترجمه و تجدید چاپ آنها و به طور کلی محصولات علمی کشورهای صنعتی، کمک قابل ملاحظه‌ای به توسعه این کشورها خواهد کرد.

جهان اسلام در گستره جغرافیایی قاره‌های آسیا، آفریقا و اروپا مجموعه ۴۸ کشور را در بر دارد. بیشتر جمعیت این کشورها مسلمان هستند ولی ممکن است حکومت آنها اسلامی نباشد. اگر معیار حکومت را در نظر

و هرزگوین نیز تفاوت چندانی به نظر نمی‌رسد و صرفاً ترکیه را می‌توان در موقعیت بهتری فرض کرد. تنها

اگر از منظری جغرافیایی بر توسعه صنعت نشر در کشورهای اسلامی به عنوان یکی از اهداف حق طبع و نشر جهانی بنگریم، در کشورهای افریقایی، حق طبع و نشر مشکل کلیدی نیست و جز در مصر و کشورهای پیشرفته تر افریقایی چون الجزیره، سودان، تونس، نیجریه و مراکش در حال حاضر چندان اهمیتی ندارد، و نه تنها به گسترش فرهنگ نشر کمک نمی‌کند، بلکه در کوتاه مدت قطعاً مانعی بر رشد صنعت نشر کشورهای افریقایی خواهد بود، زیرا که در آمد این کشورها اجازه خرید حقوق مالکیت کشورهای غربی را نخواهد داد و هزینه های نشر کتاب را بالا می‌برد و تهیه آن را برای عموم مردم مشکل می‌سازد.

در مورد کشورهای آسیایی نیز موضوع چندان متفاوت نیست، اگر به این اصل مهم که: "یک اقتصاد قدرتمند به صنعت نشری قدرتمند نیازمند است و صنعت نشر قدرتمند، مستلزم وجود قوانین حق طبع و نشر قدرتمند، در ابعاد ملی و بین المللی می‌باشد" را بپذیریم، در این صورت نیز حداقل در کوتاه مدت، پذیرفتن حق طبع و نشر چالش های جدی در روند رشد دانش و اطلاعات در کشورهای آسیایی به همراه خواهد داشت، چرا که برای خرید حقوق مالکیت معنوی از کشورهای پیشرفته باید متحمل هزینه های فراوانی شوند که اگر دولت های آسیایی تقبل همه یا بخشی از این هزینه ها را نکنند، روند انتقال اطلاعات و خرید کتاب دچار مشکل جدی خواهد شد و در نهایت در کوتاه مدت، تأخیر توسعه فرهنگی را به همراه خواهد داشت.

در مورد کشورهای اروپایی - اسلامی هم موضوع چندان متفاوت نیست، چون درآمد سرانه پایین و وضعیت نامساعد اقتصادی در جمهوری های تازه استقلال یافته، باز هم در کوتاه مدت برای صنعت نشر این کشورها مشکل آفرین خواهد بود. در آلبانی و بوسنی

جهان اسلام در چالشی

جدی با مسئله حق طبع و نشر

روبه روست؛ صنعت نشر در

جهان اسلام ضعیف است و

مطالعه و رشد کتاب در کشورهای

جهان اسلام در وضعیت مناسبی

نیست و پذیرفتن حق طبع و

نشر در سطح بین المللی حداقل

در کوتاه مدت روند نشر و

مطالعه را در کشورهای اسلامی

دچار مخاطره خواهد ساخت،

اگرچه ممکن است برآیند آن

در برنامه ریزی های آینده،

رشد را به همراه داشته باشد.

تفاوت کشورهای اسلامی منطقه اروپا که می‌تواند به عنوان عاملی مثبت در جهت توسعه آتی این کشورها شمرده شود، قوانین غربی است که در مدیریت اقتصادی آنها قطعاً نقش محوری خواهد داشت و آینده این

مردم به اطلاعات کاملاً موفق نیستیم، با پدیده دیگری به نام جامعه اطلاعاتی روبه‌رو شده‌ایم که در عین حالی که امکانات جدیدی را عرضه کرده، مشکلات و مسائل خاصی را نیز به همراه داشته است. هنوز هم برای کتابداران سؤال‌های بی‌جوابی باقی مانده است: آیا میان حقوق انحصاری و حقوق استفاده‌کننده حد و مرزی مساوی و عادلانه تعیین شده است؟ زمانی که از نشر الکترونیکی استفاده می‌شود چگونه باید این حقوق مشخص شود؟ اگر معتقدیم که کتابداران عامل اساسی دستیابی به اطلاعات الکترونیکی هستند، لازم است این نقش حفظ شود و گسترش یابد، با این باور که مزایای فناوری نوین باید در اختیار همگان قرار گیرد و اطلاعات نیز صرف نظر از شکل آن باید برای تمام افراد قابل دسترسی باشد.

حمایت از قانون حق مؤلف بر انگیزاننده ذهن است، اما نباید مانع از دسترسی به اطلاعات و اندیشه‌ها گردد، هر چند حجم زیادی از اطلاعات به ناچار قیمت‌گذاری خواهد شد ولی اندیشه‌های نهفته در محمل‌های الکترونیکی نباید فقط در اختیار آن عده‌ای قرار گیرد که توانایی مالی دارند. بدون پیش‌داوری نسبت به منافع مشروع دارندگان حق مؤلف، این امر باعث شکاف هر چه بیشتر غنای اطلاعاتی و فقر اطلاعاتی خواهد شد، مگر آنکه کتابداران و کاربران نهایی، حقوق روشنی داشته باشند. با امید به وجود آمدن شکل جدید ارتباط میان کتابدار، پدیدآورنده، ناشر و تولیدکننده، گفت‌وگو و بحثی مستمر و قدرتمند میان کتابداران، پدیدآورندگان و تولیدکنندگان اطلاعات و قانونگذاران ملی و بین‌المللی ضروری به نظر می‌رسد.

کشورها را به سوی توسعه‌ای زودرس تضمین خواهد کرد.

جهان اسلام در چالشی جدی با مسئله حق طبع و نشر روبه‌روست؛ از طرفی صنعت نشر در جهان اسلام ضعیف است و مطالعه و رشد کتاب در کشورهای جهان اسلام در وضعیت مناسبی نیست و پذیرفتن حق طبع و نشر در سطح بین‌المللی حداقل در کوتاه مدت روند نشر و مطالعه را در کشورهای اسلامی دچار مخاطره خواهد ساخت، اگرچه ممکن است برآیند آن در برنامه‌ریزی‌های آینده، رشد را به همراه داشته باشد. از طرفی تعامل در چرخه اقتصاد بین‌الملل امروزه به گونه‌ای از سوی کشورهای صنعتی رقم خورده است که پذیرفتن حق طبع و نشر را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. به این ترتیب کشورهای اسلامی برای پذیرفتن پیمان‌های بین‌المللی حق طبع و نشر و یا برخی معاهدات تجارت جهانی در سال‌های آتی فرصت کوتاهی دارند، تا چالش‌های خود را در تعاملات جهانی و پذیرفتن حق طبع و نشر به گونه‌ای مهار سازند که کمترین خسارت را در پی داشته باشد (۲: ۹، ۲۰، ۲۲، ۴۵).

سخن آخر

رعایت اصول موجود در قلمرو ملی هر کشور، ممکن است منتهی به بی‌میلی کشورها به پیوستن و یا تجدید نظر کردن در قوانین استفاده‌کاربر ابزار و وسایل و اسناد و مدارک بین‌المللی شود. شاید هم نهایتاً موجب توقف و یا کندشدن روند رشد بین‌المللی حق مؤلف گردد. کشورهای جهان باید با تبادل نظر و بحث و بررسی کافی در حل این مشکل بکوشند. در دورانی که هنوز در حل مشکلات سنتی و ایجاد امنیت برای دسترسی عموم

5. Bing, Jon. "Availability and Copyright". *IFLA Journal*, Vol.23, No.4 (1997): 266-269.
6. Idem. Performance of Legal Text Retrieval Systems: the Curse of Boole". *Law Library Journal*, 79 (1987): 187-202.
7. "Copyright: A/V and Electronic Media- and International Dimension". *IFLA 94*. Booklet 6. P.30-31.
8. Davies, G. "The Convergence of Copyright and Author's Rights- Reality or Chimera". *Icc*. vol.26, No.V (1998): 964-972.
9. Dreier, T.K. "Authorship and New Technologies from the View Point of Civil Law Tradition". *Icc*, vol 26, No.6 (1995): 989-999.
10. Nimmer, M.B.; Geller, P.E. "International Copyright" *Law and practice. canada*: [] (1998).
11. Norman, Sandy. "Copyright Issues." *IFLA Journal*, Vol.2, No.1 (1994): 53-54.

ماخذ

۱. قدت راب، مارگرت. "اینترنت و حق مؤلف تصاویر هنری". ترجمه علیرضا بهمن آبادی، در گزیده مقالات ایفلا ۹۷، زیر نظر عباس حری، به همت تاج الملوک ارجمند. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۸. ص ۷۶-۷۷.
۲. لایقی، غلامرضا. حق طبع و نشر در کشورهای اسلامی. تهران: خانه کتاب، ۱۳۸۱.
۳. همو. کپی رایت در کشورهای پیشرفته صنعتی. تهران: خانه کتاب، ۱۳۸۱.
۴. نورمن، سندی. "حق مؤلف و استفاده منصفانه در عصر اطلاعات الکترونیکی". ترجمه علیرضا بهمن آبادی (پلی کپی).